

GENEL BİLİM METODU YAKLAŞIMIYLA BİR KÜLTÜR VE MEDENİYET TEORİSİ A THEORY OF CULTURE AND CIVILIZATION

Yılmaz Özakpınar*

Özet

Kültür ve medeniyet oluşturma, canlı türleri arasında insana özgü bir olgudur. Bu olgu, başka hiçbir canlı türünde bulunmayan sembol yaratma ve sembollerle zihin işleme kapasitesinin ürünüdür. İnsan, algıladıklarına tepki yapmakla kalmaz, onları sembollerle temsil ederek zihnine taşır ve algı planından bağımsız olarak o sembollerle soyut zihin düzleminde işlemler yaparak yeni sonuçlara varır; sonra da o yeni sonuçları dış dünyada eylemleriyle gerçekleştirmeye çalışır. İnsanı biyolojik ihtiyaçları tatmin düzeyinden düşünce ve duygu yaratışları düzeyine yükselten, sembollerle temsil ve işlem kapasitesidir. Her toplumun bir kültürü vardır. Bütün kültürler, toplum üyelerinin ortaklaşa benimsediği ve onların süreklilik içinde bir arada yaşamalarını sağlayan bir inanç ve o inanç bağlı bir ahlâk nizamına dayanır. Bilinçli, soyut ve rasyonel düzeyde muhasebesi yapılan ve muhakemeye kendisiyle bağdaşan ve bağdaşmayan sonuçların çıkarılabildiği bir inanç, medeniyet kaynağı olur ve kültürün değişmesine, çeşitlenmesine ve zenginleşmesine yol açar. Öz olarak böyle ifade edilebilen medeniyet teorisi, kültür ve medeniyet konusundaki birçok karışıklıkları gidermiştir. Yaptığı kavramlaştırma ile kültür ve medeniyeti birbirine karıştırmayacak biçimde ayırt etmiştir. Bununla birlikte kültür ve medeniyet arasındaki bağı göstermiştir. Kültür, insan zihninin sembolik düşünme ve tasarım gücünün eseri olduğu için maddi kültür-manevi kültür öğeleri ayrımı gereksizdir; bu nedenle, ancak kültürün somut ve soyut tezahürlerinden söz edilebilir. Teori, kültür antropologlarının ısrarla vurguladığı, her kültürün bütünlük gösteren bir oluşum olmasını, kuşatıcı bir inanç ve ahlâk nizamının kültürü şekillendirici etkisine bağlamıştır. Kültür değişmesi ve medeniyet değiştirme meselesindeki tutarsızlığı ve yanılğı gideren kavramsal bir açıklama getirmiştir. Teori, medeniyetin doğuşunu, belirli niteliklerdeki ve koşullardaki bir inanç ve ahlâk nizamına, inanç ve ahlâk nizamının içeriğini belirlemeksizin bağlayarak medeniyet kavramını bilimsel ölçüde göre inşa etmiştir.

Abstract

Creating culture and civilization is an exceptionally human phenomenon. The theory put forward in the paper assumes that the human capacity for creating and using symbols in mental representation of both external reality and one's own thinking and imagination is at the basis of culture and civilization. A structured and stable society must operate on rules based on an implicitly assimilated belief and a code of ethics derived from it. The explicated theory makes the categorization of "primitive" and civilized" culture depend on an objective criterion. Every society has a culture, but civilization appears when culture is based on a rational belief whose implied conclusions can be drawn by reasoning. This attribute of civilized culture makes it amenable to change. There is a conceptual distinction between culture and civilization. Culture comprises everything one can observe in the life of a society. Civilization is the source which gives to the culture attached to it a general orientation and makes the culture selective. Thus, despite the conceptual distinction, there is an organic tie between culture and civilization. The theory makes the distinction between material and spiritual culture superfluous, because culture is essentially a product of mind, and for this reason it is only proper to speak of concrete and abstract manifestations of culture. The explicated theory, by advancing the view that the birth of civilization is due to a belief with certain qualities and a code of ethics stemming from it without determining the contents of the belief, makes the concept of civilization suit the requirement of scientific explanation.

* İstanbul Arel Üniversitesi, Psikoloji Bölümü

Kültür ve Medeniyet: Tanım Yerine Kavramlaştırma ve Teori

Bilim insanlarının kültür ve medeniyet anlayışları arasında önemli farklar vardır. Bununla birlikte, onların hepsinin anlaştığı bir nokta, kültür ve medeniyet kavramlarının belirsizlik taşıdığıdır. Gerçekten, literatürde kültür ve medeniyet konusunda kavramsal bir karışıklık vardır. Çoğu kez kültür ve medeniyetin birbiri yerine kullanıldığı, bazen de kültür ya da medeniyet denilerek karışıklığın açıkça ifade edildiği görülür. Belirsizliğin nedeni, konu ile ilgili tutarlı ve kapsamlı bir teori geliştirme çabasında bulunmaksızın kültür ve medeniyet tanımlarıyla uğraşılmasıdır. Tanımlar, insan yaşamının çeşitli alanlarında gözlenen öğelerden bazılarını kültür kapsamında, bazılarını medeniyet kapsamında değerlendirmeye dayanmaktadır. Yol gösterici bir teori olmayınca, bir bilim insanının kültür saydığı bir öge, başka bir bilim insanınca medeniyet kapsamında görülebilmektedir.

Aşağıda öne sürülen medeniyet teorisi, insan zihnini bütün başka canlı varlıkların zihninden ayıran bir temel yetiden hareket ediyor. İnsana özgü bu temel zihin yetisi, sembol yaratma ve sembollerle düşünce işlemleri yapmadır. İnsan, başka canlılar gibi sadece çevresinin farkında olarak çevre uyaranlarına tepki yapmaz. Çevrede algıladıklarını zihninde sembollerle temsil eder ve algı planı ortadan kalktıktan sonra, sırf soyut sembolik düşünme planında semboller arasında çeşitli ilişkiler kurarak yeni sonuçlara varır. Zihninde ulaştığı yeni sonuçları da sembollerle temsil eder ve sonra tekrar somut algı planına dönerek o sonuçları eylemleriyle çevrede gerçekleştirmeye girişir. Soyut zihin planında sembollerle düşünme işlemleri yapma, insanı çevresinde olan bitenlere tepki yapma anlamında çevrenin bilincinde olmanın ötesine taşır. İnsan, bilincinde olduğunun da bilincindedir. Bu demektir ki çevre uyaranlarının etkisiyle insan sadece düşünmez; düşündüğünün de bilincinde olur ve kendi düşüncelerini tıpkı dışarıdaki bir cismi inceliyormuş gibi soyut zihin düzleminde inceleyebilir, eleştirebilir, düzeltebilir ve gerektiğinde doğru bulmayarak terk edebilir.

Sembollerle Düşünme

Sembollerle düşünme temel zihin yetisinin insana ne gibi imkânlar sağladığını görmek için insan yaşamı ile en gelişmiş ve karmaşık yapıdaki türler de dâhil hayvanların yaşamını mukayese etmek yeterlidir. Bazı hayvan türlerinde bir kritere göre düşünme diyebileceğimiz bir sürecin cereyan ettiğini kabul edebiliriz. Nedir bu kriter? Hayvan bir problem durumu içine giriyor, fakat çözüm oluşturan tepki biçimi, hayvanın ne genetik davranış repertuarında ne de geçmiş öğrenme kazanımlarında vardır. Buna rağmen o durumda çözüm oluşturan tepki bir biçimde ortaya çıkıyorsa hayvanın düşündüğünü kabul edebiliriz. Fakat bunu yapabilmesi için hayvanın somut algı planının içinde bulunması ve çözüme götürecek ilişkiyi algı planı içinde görebilmesi vazgeçilmez koşuldur. Oysa insan, zihnine taşıdığı algı planına ilişkin semboller arasında, geçmiş deneyimleri ile ilgili hafıza içeriklerini de hesaba katarak ilişkiler kurar. Semboller arasında kurduğu ilişkilerden yeni sonuçlara ve o sonuçları temsil eden yeni sembollere ulaşır. İşte insanın somut algı planı çerçevesine hapsolmadan özgürce ve yaratıcı biçimde düşünebilmesinin mekanizması budur. İnsanın, hayal gücü ürünü denilen, henüz gerçeklikler dünyasında karşılığı olmayan şeyler tasarımıyabilme imkânı, algı planında verilenlerin ötesine ulaştırıcı bu tür soyut sembolik işlemleri serbestçe yürütebilmesinden doğar. İnsan zihni, sembolik planda düşünebildiği için eylemleri başlatan birçok karmaşık uyaranı kendi içinde imal eder. Hafızadaki geçmiş deneyimlerden, sembollerle muhakeme işlemlerinden ve hayal gücünün tasarımlarından doğan zihinsel uyaranlara kısaca düşünce uyaranları diyebiliriz. Böylece, insan davranışları, başka bütün canlı türlerindeki gibi sırf dıştan gelen uyaranlara tepki olarak yapılmaz. İnsan hayatı için önemli sonuçlar doğuran birçok davranışlar, zihnin kendi sembolik düşünce etkinliklerinden doğar. İnsan, dış çevre

uyaranlarına tepki yapmakla sınırlı bir canlı değildir. Sembolik düşünme ve hayal gücü, insanı, zihninde çıkardığı sonuçlara göre iradî eylem başlatan ve içinde bulunduğu yaşam koşullarını, kendi ihtiyaçlarına ve amaçlarına göre değiştiren bir canlı konumuna getirir.

Sembolik düşünme temel yetisiyle ilgili psikolojik mekanizma, insan yaşamına kültür ve medeniyet kavramlarıyla temsil edilen özellikleri katar. Her tür cisim, ürün, eser ve yaşam biçimi kültür kavramı içine girer. Cisim, dış dünyada, uygun biçimde ve büyüklükte hazır bulunsa bile insanın o cisme bir işlev yüklemesi ve onu bir araç ya da gereç olarak kullanması, ona bir kültür ögesi niteliği kazandırır. Hayvan türlerinde soyut sembolik düzlemde düşünme yetisi olmadığı için hayvanların kültürü yoktur. Her hayvan türü, adapte olduğu çevrede kendi doğasından gelen belli bir yaşam biçimi içindedir. Bu nedenle, hayvanların yaşamında bir değişme olmaz; sınırlanmış bir yaşam biçimi kuşaktan kuşağa sürer gider. İnsan ise çok değişik çevrelere adapte olabilir ve çok farklı yaşam biçimleri geliştirebilir. Aynı çevrede bile insan, zamanla yeni ihtiyaçlara yeni amaçlara göre muhakeme ve hayal gücüyle tasarladığı aletler yapar, yeni yöntemler uygular, değişik davranış biçimleri geliştirir. İnsan kendi düşüncelerini eleştirebilir, düzeltebilir, geliştirebilir ya da terk ederek başka bir istikamette düşünmeye başlayabilir. Bu imkân, insanın sırf içgüdülerle, reflekslerle ve genetik olarak programlı kalıplaşmış öğrenmelerle yaşamda adaptasyon sağlama yetersizliğini giderir. Hatta yetersizliği gidermekle kalmaz, insan yaşamına, önceden kestirilemeyen yeni ufuklar açar.¹

İnsan Yaşamında Belirsizlik

İnsan zihninin kararlaştırma, tasarılama, planlama, eylemleri seçme ve iradî olarak başlatma gücü, kaçınılmaz olarak insan yaşamını, başka hiçbir canlı türünün yaşamında olmayan biçimde belirsizlik içinde bırakır. Bireysel yaşamın ruhsal dengesini ve bir arada yaşamının vazgeçilmez koşulu olan sosyal düzeni sağlamak için belirsizliği gidermek şarttır. İşte bu noktada, kültür antropologlarının ifade ettiği, her toplumun kültürünün, bütün öğeleri birbirine uygun ve ayarlı bir bütün olduğu olgusunun doğru bir gözlem olduğu anlaşılabilir. Kültür antropologları, bu olguyu doğrulukla saptamakla birlikte bu olgunun tatminkâr bir açıklamasını yapmamıştır. Açıklanmakta olan teoriye göre, bireyler, dağılıp gitmemek ya da bencillikle birbirlerini yok etmemek için kendilerini ruhsal dengeye kavuşturan ve sosyal düzeni kuran ortak bir inanca ve o inancın sonucu olan bir ahlâk nizamına bağlanmak zorundadır. Bütün kültürlerde, ruhları kuşatan bir inanç ve o inanca bağlı bir ahlâk nizamı vardır. Doğanın ve yaşamın çetin ve acımasız koşulları, insanı, yaşamı sürdürme gücünü bulabilmek için bir biçimde belirsizlikleri çözümlenmeye iter. İstisnasız bütün insan toplumları belirsizlikleri, insanı aşan bir inanç kaynağına ve o inancın öngördüğü bir ahlâk nizamına bağlanarak çözümlenmiştir. Bir toplumun bütün yaşamı demek olan kültürün bütünlüğünü sağlayan şey işte bu ortak inançtır. İnanç, kültürü rastgele bir oluşum olmaktan kurtarır, toplum yaşamına bir düzen getirir.²

İlkel ve Medeni Ayrımı

Ortaklaşa benimsenen bir inancın ve ona bağlı bir ahlâk nizamının toplum düzenini ve bireylerin ruhsal dengesini sağlayıcı işlevi noktasında, antropologların ve sosyologların ilkel ya da medeni diye nitelediği kültürler arasında fark yoktur. İlkel kültür olsun bir medeniyete bağlı kültür olsun toplumun yapısını oluşturan bir inanca ve ahlâk nizamına dayanır. Teori, bu açıklamanın devamı olarak, ilkel kültür ve medeni kültür ayrımını sübjektif tutumlardan uzak, objektif bir kriterle dayandırır. İlkel kültürü belirleyen inanç, doğa olaylarından duyulan korku ve sevinç duyguları etkisinde doğaya reaksiyon düzeyinde sosyal düzeni kurduktan sonra, aksi bir şey yapılsa

¹ Özakpınar 2009, 1. Bölüm

² Özakpınar 2009, 3. Bölüm

dengenin ve istikrarın bozulacağı endişesiyle âdetleri, ayin ve törenleri, davranış biçimlerini dondurur; muhakemeyle yeni sonuçlara varmaya set çeker ve kültürün değişme yollarını tıkar. İkel kültürü belirleyen inanç büyüsel bir nitelik taşır. Bir medeniyeti temsil eden kültürün dayandığı inanç, rasyonel niteliktedir. Bilinçli, soyut ve rasyonel düzlemde muhasebesi yapılabilen ve muhakemeyle sonuçları çıkarılabilen, inançla bağdaşan ve bağdaşmayan öğeler arasında ayırım yapmaya izin veren bir inanç ve ona bağlı ahlâk nizamı, bu niteliğiyle, değişmeye ve çeşitlenerek zenginleşmeye zemin hazırlar. İşte ilkel kültürden farklı olarak bir medeniyete bağlı kültürlerde görülen gelişme ve değişimin psikolojik kaynağı budur.³

Batı Medeniyeti ve Başka Medeniyetler

Batı medeniyetini en ileri medeniyet olarak görme eğilimi Rönesans sonrası ve Aydınlanma Çağı ilerleme doktrini ile birleşince, eski medeniyetler de sanki Batının bugün eriştiği medeniyet düzeyine doğru ilerlemeye çalışıyormuş da ömürleri yetmemiş gibi bir düşünce ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre, medeniyeti ilerletme meşalesi Mezopotamya medeniyetlerinden Eski Mısır medeniyetine, oradan Eski Yunan ve Roma medeniyetlerine geçmiş ve nihayet Avrupa'nın Rönesans'ta eski Yunan ve Roma kaynaklarına inmesiyle birlikte meşale Batı medeniyetine geçmiş ve bugün de ilerleme devam etmekteymiş gibi bir tutum sergileniyor.

Eski medeniyetler dikkatle incelenince görülüyor ki her medeniyet ayrı bir inanç ve ahlâk nizamına dayanıyor. Kültürleri ve medeniyetleri bilimsel olarak anlamak için, gözlenen olgulara dayanarak varsayımsal açıklama geliştirmek ve sonra da varsayımı objektif gözlem kanıtlarına göre sınamak gerekir. Oysa sosyal bilimler alanında, uğraşılan disiplinler bilim kabul edilmekle birlikte, bilimlerin genel metodundan farklı bir yaklaşım sergileniyor. Olgulara dayanarak varsayımsal düşünme yerine daha baştan kesin doğruymuş gibi ileri sürülen mantıksal tanımlar ve tasnifler yapılıyor. Bilim, olguları ve cisimleri somut görüntülerindeki farklılıklara göre ayrı kategorilere koymaya değil, soyutlanan ortak bir niteliğe göre kavramlaştırma yaparak onları aynı açıklama içinde birleştirmeye çalışır; çok ve çeşitli olanı bire, karmaşığı basite indirger. Çoğu antropolog ve sosyolog kültür ve medeniyeti ayırt etmeye çalışırken bazı kültür öğelerini "kültür" tanımı içine, başka bazı kültür öğelerini de "medeniyet" tanımı içine koymuştur. Tipik bir örnek, Amerikan sosyologu R. M. MacIver'dir. MacIver, kültür ve medeniyet ayrımını, kültürün ve medeniyetin ayrı işlevlerine dayandırır. Ona göre, fayda sağlamak amacıyla yönelik her araç medeniyet ögesidir. Medeniyet başta maddi ve teknik araçlar olmak üzere teşkilât sistemlerini, kanunları, okulları, seçim sandıklarını, bankaları kapsar. Kültür öğelerinin amacı ise kendileridir. Onlar kendilerinden başka bir amaç için araç olmaz. Bir toplumu oluşturan insanların yaşayış ve düşünüş tarzı, günlük ilişkileri, sanatta, edebiyatta, dinde, sevinç ve eğlencelerde insan doğasının kendini ifade etme biçimi kültürü oluşturur.⁴ Burada açıklanmakta olan teoriye göre MacIver'in saydığı her şey kültür kapsamı içine girer. Bugün dünyada, bilim ve teknolojiyi önemli bir kültür ögesi olarak benimseyen, fakat inanç ve ahlâk nizamı olarak başka medeniyetlere bağlı olan kültürler vardır.

Türk Düşüncesinde Kültür ve Medeniyet

Türk sosyolojisinde ve sosyal psikolojisinde Ziya Gökalp ve Mümtaz Turhan kültür ve medeniyet konusunda öncü çalışmalar yapmıştır.⁵ Fakat kültür ve medeniyet konusunda Batılı bilim insanlarında gözlenen kavramsal kargaşa Türk sosyolojisinde de devam etmiştir. Ziya Gökalp, Batı medeniyetinin bilim ve teknolojiye dayandığını ileri sürmüştür.

³ Özakpınar 2009, 3. Bölüm

⁴ MacIver 1944, 273

⁵ Gökalp 1923/1958; Turhan 1951

Batı medeniyetinin bütün eski medeniyetleri battal hale getiren en ileri medeniyet olduğunu zımnen kabul ederek, Türk toplumunun da gireceğini umduğu Batı medeniyetinin milletler arasında ortak olduğunu düşünmüş ve kültürü, medeniyetin ayrı coğrafyalarda milletlerin yaşamına intikal biçimi olarak tasarlamıştır.⁶ Mümtaz Turhan da bu çizgide düşünmeye devam ederek kültürün bir zihniyet, değerlendirme, tutum ve bakış tarzı olduğunu vurgulamıştır.⁷ Tanımlar ve ayrımlar arasında benzerlikler de vardır, farklar da vardır. Gerek bu görüşlerden herhangi birini izlediğimiz zaman gerek onları mümkün olduğu kadar uzlaştırıp topluca ele aldığımız zaman, kültür ve medeniyetin ne olduğu açıkça anlaşılmaz. Kültür gerçekten sadece manevi planda mıdır yoksa öyle olduğunu söyleyenlerin bile yeri gelince işaret ettiği gibi “maddi kültür” “manevi kültür” diye ayrılabilir mi? Kültür mü medeniyete yol açar yoksa medeniyet ayrı görünüşler alabilen kültürü mü meydana getirir? Medeniyet daha ziyade maddi, kültür daha ziyade manevi öğelerden oluşuyorsa, nasıl oluyor da kültür, medeniyetin bir topluma geçiş biçimi olarak görülebiliyor? Maddi denilen öğeler, gerçekten oluşumuna manevi öğelerin girmediği, insan ruhu ile ilgisiz, insanın zihniyeti, düşüncesi, bilgileri, emelleri, hayalleri ile temasa gelmeksizin ortaya çıkan cisimler ya da oluşumlar mıdır? Medeniyetin esaslı bilim ve teknoloji ise, toplumlar arasında henüz bilime dayalı büyük teknolojik farklılıkların olmadığı çağlarda ortaya çıkmış medeniyetlere ayrı kimliklerini veren ne idi? Sözü edilen görüşler çerçevesinde bu sorulara ya cevap bulunamıyor ya da bir soruya verilen cevap öbürüne verilen cevapla tutarsızlık gösteriyor.⁸

Bir Medeniyet Teorisi

Bilimsel bir medeniyet teorisi, tarihteki ve bugünkü bütün medeniyetler için geçerli bir kavramlaştırmaya dayanmalıdır. Bir teori, ayrılıkları tasnif etmek yerine onları görünüşlerindeki ve içeriklerindeki farklılıklara rağmen aynı kavram altında açıklayabilmelidir. Bir ayrım yapacaksa, onu, bilim insanının kişisel tercihi ya da duygusal görüşü olmaktan kurtaracak objektif bir kriterle dayandırmalıdır. Her toplumun kaçınılmaz olarak bir kültürü vardır. Fakat medeniyeti var eden şey, kendi zihninin başlı başına bir imkân kaynağı olduğunu insanın fark etmesidir. Kendi zihninin sanki dışına çıkarcasına kendi varlığını ve zihnini tasarımıyabilen, hayatına anlam vermeye çalışan, kendi varlığına ve yaşamına ilişkin rasyonel düzeyde yorum yaparak hayatının gayesini belirleyen insan topluluklarında medeniyet ortaya çıkıyor. Böylece “medeniyet,” insanın biyolojik zorunlulukla şu ya da bu şekilde yaptığı eylemlerin üstüne yükselerek, kendi zihninde belirlediği bir ruh istikametine göre eylemlerini üretmesidir. Medeniyet doğaya heyecansal reaksiyon düzeyinde reaksiyon yapmak değil, insanın kendi zihin gerçeğinin bilincine vararak eylemlerini bilinçli olarak üretme konumuna gelmesidir. Şu halde medeniyet, rasyonel bir ruh yükselişinin bilincidir; o yükselişi sağlayan inançtır. İnanç, belli bir istikametteki kurallara göre davranışa yön vermesi bakımından bir ahlâk nizamıdır. İnançın rasyonel nitelikte olması, onun sonuçlarının muhakemeye çıkarılabilmesi, inançla bağdaşan ve bağdaşmayanın muhakemeye belirlenebilmesine imkân verir. Bu bakımdan bir medeniyete bağlı kültür değişime ve kültür alışverişine açıktır. Oysa doğaya reaksiyon düzeyinde kalan, heyecan ve duygu yüklü fakat rasyonellikten uzak bir inanç, doğayla ve hayatla büyü tarzında bir denge kurar ve dengenin bozulması korkusuyla her türlü değişimi engeller. Bu açıklamaya göre eğer “ilkel kültür” ve “medeniyet” ayrımının objektif bir esası varsa, bu esas, toplum yaşamında irrasyonel bir denge kuran inanç ile toplumda rasyonel bir zihin uyanışı ile değişime açık bir denge kuran inanç arasındaki farktan kaynaklanır.⁹

⁶ Özakpınar 1996, 1999/2000, 2002

⁷ Turhan 1951, 1. Bölüm; Özakpınar 2003, 12. Bölüm; 2010

⁸ Özakpınar 2009, 3. Bölüm

⁹ Özakpınar 2009, 3. Bölüm

Kültür ve Medeniyet Ayrımı ve İki Arasındaki Bağ

Ortaya konulan medeniyet teorisi, kültür ve medeniyeti kavramsal olarak ayırt eder ve ikisini ayrı düzlemlerde konumlandırır. Kültür, toplum yaşamında meydana getirilen her türlü eser, ürün ve davranış biçimidir. Medeniyet, toplum üyelerinin ruhlarını kuşatan, onlara yaşamın anlamını ve gayesini gösteren, ruhları coşku ile yücelterek onlara yeni ve değerli eserler yaratmanın ilhamını veren rasyonel bir inanç ve ahlâk nizamıdır. Görülüyor ki medeniyet ve kültür ayrı mantıksal düzlemdir. Kültür, yaşamın gereği olarak bir toplumda üretilen her türlü eser ve davranış biçimidir. Medeniyet, kültüre istikamet ve biçim veren kaynak olarak ruhları kuşatan bir inanç ve ahlâk nizamıdır. Medeniyet, kültürün değişmesine izin vermekle birlikte inanç ve ahlâk nizamıyla bağdaşan ve bağdaşmayan arasında bir muhakemeye göre ayırım yaptırarak kültüre bir seçme gücü kazandırır. Ortaya konulan teori, böylece kültür ve medeniyeti hem kavramsal olarak ayırt ediyor hem de ikisi arasındaki bağı gösteriyor. Mensup olduğu medeniyetin bilincinde olan ve bütünlüğünü, o medeniyeti var eden inanç ve ahlâk nizamına borçlu olan kültür seçicidir. Başka kültür ve medeniyet dairelerinden aldığı öğeleri de kendi yapısına uydurur. Buna karşılık, alıcı kültürün bağlı olduğu medeniyetin inanç ve ahlâk nizamı, toplum üyelerinin ruhunda sarsılmışsa, kültür, seçme gücünü ve ahenkli bütünlüğünü kaybeder. Rastgele alınan öğeler başka öğelerle anlamsızca bir arada bulunur. Uyuşmazlıklar, aksaklıklar, sürtüşmeler baş gösterir. Neyin doğru, neyin yanlış olduğunu belirleyecek ölçüler yok olur. Toplum yaşamı bireylere ruhsal tatmin sağlayan ahengini kaybeder. Bu süreç devam ettikçe, sonunda medeniyeti temsil eden toplum yaşamında medeniyet çöker.¹⁰

Medeniyet Değişirme

Türk düşüncesinde Ziya Gökalp'tan bu yana etkisini sürdüren bir fikir, millî olduğu için kültürün değişmeyeceği, buna karşılık medeniyet uluslararası olduğu için medeniyet tanımı içine giren öğelerin değişebileceğidir. Oysa kültür bir milletin bütün yaşamıdır ve koşullar, ihtiyaçlar ve amaçlar değişince onlara ayak uydurmak için ister istemez yaşamın akışı içinde yapılan işler ve takınılan tavırlar da değişir. Kültür değişimleri toplum yaşamında her zaman gözlenen bir olgudur. Tarihte rastlanan medeniyet değiştirme olayları, kültür öğelerinin değişmesi gibi yaşamın olağan olaylarından değildir. Toplum yaşamı, doğal bir eğilimle çoğu zaman farkına bile varmadan değişir. Medeniyet değiştirme ya da yeni bir medeniyete girme ise olağanüstü bir olaydır; çünkü yeni bir medeniyet, onu benimseyen toplumun bütün yaşamını değiştirir ve kültürü yeniden oluşturur. Toplum yeni bir inanç ve ahlâk nizamına göre yeniden yapılır.¹¹

Medeniyet Teorisinin Genelliği

Teorinin soyut ve genel kurgusu nedeniyle tarihteki ve şimdiki bütün medeniyetleri kapsadığını göstermek üzere, sıklıkla bilim ve teknolojiye dayandığı söylenen Batı medeniyetinin de bir inanç ve ahlâk nizamı olduğunu gösterme gereği vardır. Bilim ve teknoloji, Batı medeniyeti kültürlerinde çok değer verilen bir kültür öğesidir. Bununla birlikte, küçük bir azınlık oluşturan uzmanların anladığı ve sürekli değişmekte olan bir etkinlik, toplum üyelerinin ruhlarını derinden etkileyerek onların yaşamına anlam ve istikamet veren ve toplum düzenini oluşturan bir kaynak durumuna gelemez. Avrupa tarihi incelendiği zaman bugünkü Avrupa ya da Batı medeniyeti bilincini doğuran kaynağın Hıristiyanlık inancı olduğu görülür. Hıristiyanlık, Avrupa'yı medenileştiren büyük tarihsel faktördür. Zulüm ve acımasızlık yerine şefkat ve merhameti, insanları aldatma ve kullanma yerine doğruluğu ve iyiliği, gücün hakkı yerine hakkın gücünü, kibir yerine alçak gönüllülüğü, insanları ezerek kazanılan şan ve şeref yerine insanlara hizmet ve Allah'a ibadet

¹⁰ Özakpınar 2009, 3. Bölüm

¹¹ Özakpınar 2009, 3. Bölüm

ile erişilen huzur ve selâmeti Avrupa'ya Hıristiyanlık sundu. Roma'nın imparatorluk ihtişamı içindeki geniş halk tabakalarının sefaletine, yöneticilerin ve asilerin hunharlığına ve cinsel içgüdüyü başıboş bırakan ahlâk düşkünlüğüne bir reaksiyon olarak ortaya çıkan Hıristiyanlık, bireylerin Allah'ın kulu olarak taşıdığı değer üzerinde durdu; fakirin ve mazlumun tarafında oldu. Hıristiyanlık başlangıçta fakir halk arasında gizliden yayıldı. Fakat Hazreti İsa'nın doğumundan üç yüz yıl sonra bile Hıristiyanlar takip ediliyor ve baskı maltında tutuluyordu. Ancak 313 yılındaki Milano Fermanı ile imparator I. Konstantin, Hıristiyanlığı serbestçe icra edilebilecek bir din olarak resmen tanıdı. Fakat halk, Hıristiyanlığın ruhunu tam olarak anlayamadı. Kilise, halkı kendine çekebilme ve biraz da göz boyayıp etkilemek için eski dinin birçok ayinlerini Hıristiyanlığa soktu. Zaman içinde Kilise, hiyerarşik bir örgüt oldu. Topladığı vergi ve bağışlarla denizaşırı ülkelere kadar uzanan araziler, ticarî haklar ve sınaî tesisler elde ederek iktisadî bir güç haline geldi. Kilise, ruhlar üzerindeki manevî hâkimiyetini, krallar üzerindeki siyasî nüfuz ve baskıya dönüştürerek görmezden gelinemeyecek bir güç oluşturdu. Kilise örgütünün cezalandırıcı gözetimi altında yayılan günah işleme ve dinden sapma korkusu, dünya yaşamını ve dünya nimetlerini hakir görmeye sevk eden hastalıklı bir ruhaniyet aşladı. Afroz edilme dehşeti, yaşamı çekilmez yapıyordu. Kilise doktrini serbest düşüncüyü boğdu.

Bu atmosferde Avrupa Rönesans'ının ortaya çıkışı anlaşılabilir. Rönesans'ı yapanlar Eski Yunan ve Roma fikir geleneğine indiler ve çok etkilendiler. İnsanların çok tanrılı bir dekor önünde kendi arzularına göre yaşadıkları bir hayatın ışıklarını gördüler. Yunan ve Roma edebiyatında, felsefesinde, resminde, heykellerinde insan vardı; duyularla gözlenebilen ve tadına varılan bir dünya vardı. İnsan ruhunun o eserlerde serbestçe kendini ifade ettiği görülüyordu. İnsan ruhtan ibaret değildi. İnsanın bir bedeni vardı. Bedenin güzellikleri ve hazları vardı. Bütün bunların üstünde, insanın başka bir otoriteye bağımlı olmayan aklı vardı. İnsan duyularıyla dış dünyayı algılayabilir ve kendi aklıyla hüküm verebilirdi. Kilise, bedeni inkâr etmiş, duyulara set çekmiş ve akli kullanmayı küfür saymıştı. Yunan ve Roma eserlerinde doğa ve insan ön plandaydı. Bedensel ve zihinsel kapasitelerini insanlara tanrılar vermişti; ama insan o kapasiteleri istediği gibi kullanıp kendini kanıtlamakta özgürdü. İşte öbür dünya saplantısının hurafeye boğulmuş karanlığında ve Kilise tahakkümünde yaşayan Hıristiyanların, Yunan ve Roma eserlerinde keşfettikleri doğal ve özgür insan imajı, hümanizm adı verilen yeni bir zihinsel yöneliş doğurdu. Bu zihniyet, önemli bir bakımdan klasik eserlerdekinden başka bir ruh taşıyordu. Yunanlılar ve Romalılar kendi inançları çerçevesinde kendilerini nasıl görüyor ve hissediyorlarsa, o ruhla eserlerini vermişlerdi. Onlar herhangi bir baskıdan kurtulmaya çalışmıyor, bir inançla kendilerini ifade ediyorlardı; bir inancın hiyerarşik organizasyonuna reaksiyon yapmıyorlardı. Hümanistlerin, Kilise örgütüne ve doktrinine reaksiyonu Hıristiyanlığa karşı reaksiyona dönüştü. Hümanizm, on altıncı yüzyıl sona ermeden hemen hemen bütün Avrupa ülkelerine yayıldı ve insanın kendi akli, duygusu ve zevkenden başka bir kaynak tanımayan yeni bir bilgi arayışının yönlendirici gücü oldu. Reform, hümanist yöneliş atmosferinde ortaya çıktı. Hümanist düşünce, toplumu yönetecek ya da dolaylı yollardan topluma yön verecek ve toplumun hayata bakışını etkileyecek konulardaki aydınların, meslek sahiplerinin, yazarların, sanatçıların, düşünürlerin, politikaçıların, hatta bir kısım din adamlarının zihniyetine girdi.¹²

Batı Medeniyeti

Batı medeniyeti, tarihsel gelişmeler çerçevesinde üç ögeden oluşan bir inanç alaşımı gibi görünüyor. Bu gelişmeler, Avrupa'da "modern" denilen düşünce biçimini doğurdu. Hıristiyanlık inancı ruhlardaki duygusal önemini korumakla birlikte toplumun işleyişinde geri plana çekildi. Bir yandan Eski Yunan ve Roma'nın güce, mükemmelliğe ve başarıya tapan ruhu, öte yandan

¹² Özakpınar 2009, 5. Bölüm

Hümanizm ve onun uzantısı olan bireycilik, Batı medeniyetinin kökü olan Hıristiyanlık inancı ile birlikte ruhları şekillendirdi. Böylece zaman içinde üç öğeden oluşan bir inanç ve ahlâk nizamı oluştu. Batı medeniyetini oluşturdu. Batı medeniyeti kültürlerinde görülen manzara, Batı medeniyeti dışından bakanlara tezatlarla dolu görünebilir. Fakat Batı medeniyeti mensuplarının inanç ve ahlâk nizamı çerçevesinde o kültürler de birer bütün oluşturur. Batı medeniyetinin inanç ve ahlâk nizamı oluşmasının hümanizm ve bireycilik öğesi, o kültürler içinde tezat gibi görünen farklılıkların doğal karşılanmasına ve bireysel olarak onaylanmasa bile anlayış gösterilmesine yol açar.

Sonuç

Her toplumun bir kültürü vardır. Kültüre bütünsel yapısını kazandıran kaynak, bireylerin ruhundaki belirsizliği gideren ve toplum düzenini kuran bir inanç ve ona bağlı ahlâk nizamının şekillendirici ve seçici etkisidir. Medeniyet, inanç ve ahlâk nizamının rasyonel nitelik taşıdığı toplumlarda ortaya çıkar ve kültürü kendi esasları çerçevesinde besler, değişime ve gelişmeye açık tutar. İleri sürülen medeniyet teorisi, kültür ve medeniyeti ayrı düzlemlerde kavramlaştırarak bu iki kavramın birbirine karıştırılmasını önlemiştir. Bununla birlikte, kültür ve medeniyet arasındaki bağı da göstermiştir. Medeniyetin rasyonel bir inanç ve ahlâk nizamı olduğunu vurgulayarak ilkel "ilkel kültür" ve "medeni kültür" ayrımını objektif bir kritere dayandırmıştır. Kültürü insan zihninin ürünü olarak özünde manevi nitelikte gören teoriye göre, maddi kültür manevi kültür ayrımı yerine kültürün somut ve soyut tezahürlerinden söz etmek daha uygundur. Teori, medeniyetin doğuşunu, belirli kavramsal nitelikteki bir inanç ve ahlâk nizamına, inanç ve ahlâk nizamının içeriğini belirtmeksizin bağlayarak geçmişteki ve şimdiki bütün medeniyetleri kapsayan soyut ve genel bir açıklama getirmiştir. Medeniyetlerin çöküşünün de birçok etkenlere bağlı ama sonuçta, bireylerin ruhunda inanç ve ahlâk nizamının sarsılması meselesi olduğunu göstermiştir.¹³

KAYNAKÇA

Gökalp, Ziya. 1958. Türkçülüğün Esasları (1923). Varlık Büyük Cep kitapları. (Özellikle "Hars ve Tehzib"; "Hars ve Medeniyet" ve "Garba Doğru" makaleleri.)

Madver, R. M. 1947. Society: A Textbook of Sociology. New York: Rinehart.

Özakpınar, Yılmaz. 1996. "Ziya Gökalp'ta Kültür ve Medeniyet Kavramı". Türk Yurdu, Mart.

--2000. "Ziya Gökalp bugün ne düşündürüyor?". Nizam-ı Âlem, Aralık 1999- Ocak 2000.

--2002. "Ziya Gökalp'in Türk Düşünce Tarihindeki Yeri," Türkler içinde, derleyenler H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Cilt 14, 835-850. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

--2003. Kültür Değişimleri ve Batılılaşma Meselesi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

--2009. Bir Medeniyet Teorisi: Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

--2010. "Türkiye'de Kültür Değişimleri: Mümtaz Turhan ve Sonrası". Sosyoloji Yazıları 2, Ankara: Hacettepe Üniv. Yayınları, 289-302.

Turhan, Mümtaz. 1951. Kültür Değişimleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

¹³ Özakpınar 2009, 5. Bölüm